

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRK DEVLETLERİNDE VERGİ ANLAYIŞ VE UYGULAMALARININ BİÇİMSEL VE YAPISAL KARAKTERİ

AUTHORS: İsmail BEKÇİ, Ali APALI, Tugba ÇULCU

PAGES: 212-222

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1951797>

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

TÜRK DEVLETLERİNDE VERGİ ANLAYIŞ VE UYGULAMALARININ BİÇİMSSEL VE YAPISAL KARAKTERİ

İsmail BEKCI¹, Ali APALI², Tuğba ÇULCU³

Öz

Vergi, insanların topluluk halinde hayat sürmeye başladığı zamanda kendini gösteren içtimai ve iktisadi bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Vergi kavramı, asırlar boyunca devlet hâkimiyetinin önemli bir aracı olmuş, toplum ve devlet arasındaki bağlantının ana niteliğini oluşturmuştur. Ayrıca devletlerin en büyük geliri olarak da bilinmektedir. Çalışma, XX. Yüzyıl öncesinde kurulan Türk devletlerinde vergi anlayışını, çeşitlerini ve uygulamalarını kapsamaktadır. Asya Hun İmparatorluğuna ait bilgi ve belgelere ulaşılamadığı için Göktürk Devleti ile başlayan vergi uygulamaları Osmanlı Devleti ile son bulacaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Türk devletlerinde vergi anlayış ve uygulamalarını biçimsel ve yapısal olarak araştırmak ve muhasebe tarihi çalışmaları yapacak taraflara katkı sağlamaktır. Çalışmada, Türk tarih sahnesinde yer alan devletler, birbirleri ile etkileşimleri sonucunda ortaya çıkan bir vergi sistemine sahip oldukları, bu vergi sisteminin büyük oranda ilk Türk Devletlerinden Osmanlı Devleti'ne kadar geliştirilerek aktarıldığı ve en son Osmanlı Devleti'nin asırlar boyunca süren mali disiplininin temelini oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Devletleri, Vergi, Vergi Sistemi.

STRUCTURAL CHARACTER OF TAX APPROACH AND APPLICATIONS IN TURKISH STATES

Abstract

Tax is a social and economic phenomenon that has existed since people began to live as a community. For centuries, the principle of tax has been an essential instrument of state dominance, serving as the central feature of the society-state relationship. It is also recognized as the largest revenue source of the states. The study covers the understanding of taxation, types, and practices in some Turkish states established before the XXth century. Since the information and documents belonging to the Asian Hun Empire were not available, tax-related practices were included in the study starting with the Göktürk Empire and ending with the Ottoman Empire. In this context, the study aims to research tax understanding and practices in Turkish states structurally and to contribute to researchers who will conduct accounting history studies. In the study, the states in the Turkish history scene have a tax system that emerged as a result of their interactions with each other, and this tax system was developed and transferred from the first Turkish States to the Ottoman Empire, finally, it has been revealed that the basis of the fiscal discipline of the Ottoman Empire, which lasted for centuries, was created.

Keywords: Turkish States, Tax, Tax System.

¹ Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Isparta. ismailbekci@sdu.edu.tr, orcid: 0000-0002-9862-737X

² Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu, Muhasebe ve Finans Yönetimi Bölümü, Burdur. aapali@mehmetakif.edu.tr, orcid: 0000-0002-3521-0150

³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muhasebe ve Finansman A.B.D. Burdur. tugba-culcu@hotmail.com, orcid: 0000-0003-1388-5533

Bu Yavına Atıfta Bulunmak İçin/Cite as: Bekci, İ. Apalı, A. ve Çulcu, T. (2021). Türk devletlerinde vergi anlayış ve uygulamalarının biçimsel ve yapısal karakteri. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 212-222.

1. Giriş

Vergi, kamu hizmetlerini karşılamak için hukuk kurallarına uygun şekilde kişi ve kurumlardan alınan para olarak tanımlanmaktadır. Toplu yaşamın ortaya çıktığı zamandan itibaren vergi toplandığı ve devletin en önemli gelir kaynağını oluşturduğu bilinmektedir. Belirli bir zamanda bütün vergileri kapsayan vergi sisteminin, eksiksiz biçimde sürdürülmesi devletlerin güçlü ve iktisadi yapıyı elinde bulundurduğunu göstermektedir. Değişik coğrafyalarda farklı türdeki ırk ve inançlardan oluşan toplulukların ortaya çıkması ile sosyal ve ekonomik sistemi devam ettirebilmek amacıyla kendine mahsus toplumsal ve ekonomik sistem oluşturarak vergi sistemi devam ettirilmiştir. Türk devletlerinde vergi düzeninin Müslümanlığın kabulünden evvel ve sonra olarak değişiklik gösterdiği bilinmektedir.

Bu çalışmada Asya Hun İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar varlığını devam ettiren ve ulaşılabilen kaynaklar nezdinde muhasebe ve mali açıdan öne çıkan Türk devletlerinin farklı yaşam biçimleri gereğince toplanan vergilerin şekil ve yapısı hakkındaki bilgiler araştırılmış ve Osmanlı öncesi Türk devletlerinde ve Osmanlı Devleti'ndeki vergi anlayışı ayrımı ile muhasebe tarihi literatürüne katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

2. Geçmişten Günümüze Vergi Kavramı ve Sistemleri

Şahıslardan ve kuruluşlardan yasa yoluyla, kamu hizmetlerinin karşılanması amacı ile toplanan paralara vergi denilmektedir (Dinç, 2015: 154). Vergi, İnsanların toplum halinde yaşam sürmeye başladığı andan itibaren ortaya çıkmış tarihi, sosyal ve ekonomik bir kurumdur (Gökbunar vd., 2016: 1). Vergi kavramından türetilen ve kavramın sistematik ve toplu halde uygulanması sonucu ortaya çıkan kavram ise vergi sistemi kavramıdır.

Vergi sistemi kavramı, bir ülkede belli bir dönemde bulunan tüm vergileri içine alan bir bütün olarak tanımlanır (Oğuztürk ve Ünal, 2015: 208). Vergi, tarih boyunca devlet hâkimiyetinin en mühim araç ve belirtilerinden biri olma işlevini icra etmiştir. Bu işlevden dolayı vergi, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin temel belirleyicisi niteliğini sağlamaktadır (Günay ve Tekir, 2018: 712). Vergi sistemi, ülkelerin temel geçim kaynaklarına göre şekillenmiştir. İslamiyet'in doğuşundan Tanzimat Fermanı'na kadar, tüm Müslüman devletlerinde ve dolayısıyla Türk devletlerinde temel olarak kabul görmüş vergi düzeni, eşitlik ilkesi ile sürmüştür (Küçükkalay ve Çelikkaya, 2002: 882). Bununla birlikte vergi kavramı, sadece İslamiyet'in doğuşu ile sınırlı değildir. Semavi dinlerin tamamında vergi ve vergi sisteminin varlığı söz konusudur. Vergi sistemi, din kavramı ile birlikte toplumlarda yer almış olmakla birlikte, dinden bağımsız olarak da çeşitli inanışlara sahip devletlerde de yer aldığı bilinmektedir.

Tarih boyunca çeşitli devletler tarafından kamu görevlerini gerçekleştirmek için, vatandaşlardan muhtelif isimler ile vergi toplanmıştır (Gönüllü, 2011: 328). Vergi, devletlerin en önemli gelir kaynağı olmasının yanı sıra vatandaşlar üzerindeki erkliğin de belirtisidir. Kusursuz devam eden bir vergi sistemi devletlerin dayanıklı bir iktisadi yapıya sahip olduklarının ana belirtisi olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan, Türk tarihinde Hun Devleti'nden itibaren bir vergi düzeninin varlığından bahsetmek doğru olacaktır. Türk devletlerinde vergi sistemlerinin sağlıklı bir şekilde ilerleyişi aynı zamanda Türklerin tarih sahnesinde dinamik olmasına büyük katkı sağlamıştır (Demir, 2018: 80). Eski Türklerde hayvancılık, tarım ve ticaretin gelişme göstermesi maliyenin ve dolayısıyla vergi ile ilgili kavramların ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Gökbunar vd., 2016: 1). XI. asırdan sonra ortaya çıkan ya da daha önce kurulmuş olup XI. asırda da hâkimiyetini devam ettiren Türk devletlerinde vergi, büyük oranda birbirine benzemektedir. Türklerin vergi sistemlerinin İslamiyet'i kabullerinden önce ve sonra olarak başkalık gösterdiğini de belirtmek gerekmektedir. Ancak, Türklerin İslamiyet'ten evvel uyguladıkları vergilerin büyük bir bölümü

İslamiyet'ten sonra da devam ettirildiği için vergi tetkiki devletler tarafından yapılmaktadır (Güvemli, 1995: 61).

3. Osmanlı Devleti Öncesi Türk Devletlerinde Vergi Anlayış ve Uygulamaları

Bireylerin devletle olan ilişkilerini ortaya koyan belgeler genellikle bireylerin devlete ödedikleri vergilerle ilgilidir (Gökbunar vd., 2016: 8). Tarihte yazılı kaynaklara dayanarak Osmanlı Devleti öncesi Türk devletlerinde vergi kavramını Hun Devleti'nden başlatmak pek mümkün görünmemektedir. Bu konuda Güvemli (1995), “özellikle Asya Hun Devleti ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşılamadığı için Türklerle ilgili ilk yazılı belgeler Göktürk Devleti dönemine ilişkindir” (Güvemli, 1995: 152) ifadesi ile duruma açıklık getirmiştir.

Türk devletlerinde vergi ve devletçilik anlayışı ile mali yönetime verilen önemin Göktürk Devleti döneminde başladığını ifade etmek doğru olacaktır (Küçük, 2013: 225). Göktürk Devleti'nde vergi ve haraç iratlarını “tudun” adı verilen görevliler toplamaktadır. Çin'den tedarik edilen ipekli kumaşın Göktürk ülkesinden geçmesi esnasında “tamga” adında gümrük vergisi alındığı ve gümrük memuruna da “tamgacı” denildiği bilinmektedir. Tamga kelimesi Divan-ı Lügat-it Türk'te damga kelimesi olarak geçmekte ve başkalarının damgası anlamına gelmektedir. Gümrükleme esnasındaki uygulama, bir parça alarak veya para alarak yapılmaktadır. Gümrük vergisinin mesneti, koruma ve geçit vermektir. Ayrıca gümrük vergisinin iç ticarete de alındığı ileri sürülmektedir (Güvemli, 1995: 155-156).

Mali yönetim ile ilgili XXI. yüzyıla ulaşan belgeler yeterli seviyede olmamasına rağmen, Göktürklerin muhasebe kapsamında, tahsil ettikleri vergileri ve devletin varlıklarını kaydettikleri tespit edilmiştir. Daha çok varlıklar üzerinden kayıtlamalar yapıldığı için hazinedeki mal ve para biçimindeki varlıkların çok gelişmediği ortaya çıkmıştır. Göktürkler'in hayatlarını sürdürdükleri toprakların İpek Yolu üzerinde olmasının paranın ticarete kullanılmasına ve ticaretin ilerlemesine neden olduğu bilinmektedir (Küçük, 2013: 225). Ayrıca Göktürkler'in yaşam şekilleri ve içinde bulundukları koşullar nedeniyle belgeler XX. yüzyıla ulaşmamıştır (Güvemli, 1995: 156).

Tarihte yerleşik düzene geçerek vergi anlayışı bakımından iz bırakan devletlerden ilki Uygur Devleti'dir. Uygur Devleti'nde alban, alış, basık, yasak, mahsul, köle, kab, arazi, han, koluş, hayvan, kurut, kabın, üzüm bağı, tesik, mesken, tüşük isimleri ile farklı türlerde vergilerin toplandığı bilinmektedir (Caferoğlu, 2010).

Uygur Devleti'nin yerleşik hayata geçmesi, ticari hareketliliğin de gelişmesine sebep olmuştur. Uygurların bilhassa Çinliler ile daha fazla ticari faaliyette olduğu bilinmektedir (Küçüker ve Can, 2018: 237). Bu dönemde Çin ve diğer devletlerden gümrük vergileri alınmıştır. Örneğin, Uygur Devleti'nde gümrük vergisi, “tamga” kelimesi adı altında tüccarlardan koruma ve geçit verme karşılığında alınmıştır (Güvemli, 1995: 169). Vergi toplamakla yükümlü şahıslara Uygurlar'da “Ağıcı” denildiği ve Uygur Devleti'nde üç çeşit vergi toplandığı bilinmektedir (Küçük, 2013: 227). Bu vergiler topraktan alınan vergiler, hayvan vergisi ve mesken vergisidir. Kalan vergisi, topraktan alınan vergilerin ilk sırasında gelir. Zirai mahsul veya çoğunlukla dokuma bez olarak alınan ve arazinin verimine bağlı olarak değişik ölçülerde belirlenen bir vergidir. Yasak ve alban vergileri ise Moğollardan kalan ve Uygurlar'ın tatbik ettikleri toprak vergilerindendir. Ayrıca üzüm bağlarından toplanan farklı bir vergi çeşidi de vardır. Bu vergiye de salığ denilmektedir. Özellikle Turfan bölgesinde bağcılık ve şarapçılığın ilerleme göstermesi, bu verginin Uygurlar tarafından bu bölgede tatbik edilmesine sebep olmuştur. Bazı belgelerde salığ vergisinin dokunan bezlerin verilmesi ile ödemesinin gerçekleştiği yazmaktadır. Diğer yandan yaşam şekillerine göre alınan tütün vergisi, göçebe olan topluluklarda kişi başına göre yerleşik topluluklarda ise konut sayısına göre toplanmaktadır (Küçüker ve Can, 2018: 237).

Uygurlarda hayvanlardan alınan vergiye ise koçbir denilmektedir. Bu vergi göçebe olarak hayat sürdüren ve hayvancılık ile uğraşan kesimden toplanmaktadır (Küçük, 2013: 227). Vergiler, daha çok hayvanların verilmesi ile ödenmiştir (Güvemli, 1995: 172). Uygurlar'da bu vergi, yeni yerleşik düzene geçmiş şahıslardan alınmaktaydı (Küçük, 2013: 227).

Hazar Devleti tarihte yerini almış bir diğer Türk Devleti'dir. Avrupa ve Asya'yı birbirine bağlayan stratejik bir konumda yer alan bu devletin en önemli gelir kaynağı, gümrük vergisiydi. Merkezi İdil'de yer alan devletin ticari hayatı gelişmiş ve bu gelişmişlik tüccarların faaliyetini de arttırmıştır. Devlet, gümrük vergisi almasının karşılığında topraklarında faaliyet gösteren ya da transit geçenlerin her türlü güvenliğini de sağlamaktaydı. Hatta Hazarlar'ın gümrük vergisine tabi tuttuğu tüccar sayısının yüksek sayılarla ifade edildiği ve sadece Müslüman tüccarların on bin kişi dolaylarında olduğu bilinmektedir (Taşağıl, 1998).

Hazarlar, ülkelerinin stratejik konumunu çok iyi değerlendirerek yaşadıkları coğrafyayı farklı milletlerin mensubu olan tüccarların faaliyet gösterdiği önemli bir merkez haline getirmişlerdir. Günümüzdeki karşılığı olarak liberal bir ekonomi anlayışına sahip olan Hazarlar, modern ve gelişmiş bir vergi sistemi düzenlemesi yapmışlardır. Daha çok devletin kontrolünün zayıf olduğu özel sektörün güçlenmesinin önünü açan bir anlayışa sahip olmuşlardır. Vergi sisteminin gelişmesi, beraberinde muhasebe sisteminin gelişmesine de katkı sağlamıştır (Ahmetbeyoğlu, 2005: 11).

Karahanlılar Devleti İpek Yolu üzerinde kurulmuş bir Türk Devleti olup, ticaretin gerçekleşmesini basitleştirmek için kervansaraylar yaptıklarını, ülke dâhilinde tüccarlara ait kervanların emniyetli bir biçimde yolculuk yapmalarını sağlayan tedbirler aldıklarını ve bu hizmetlerin karşılığında devlet hazinesine gelir sağlaması için haraç adında gümrük vergisi aldıkları anlaşılmaktadır.

Gazneliler Devleti'nde ise mali sistemin kısıtlı bilgi ve belgelerine dayanılarak, benzer çağı paylaşan Türk devletlerinden Karahanlılar'ı ve Selçuklular'ı andırmaktadır (Güvemli, 1995: 188-195). Nizamülmülk'ün yazdığı Siyasetname adlı eserinde Gazneliler'in mali yönetimine şu örnek verilebilir. *"Sultan Mahmud'un büyük Hacib'i olan Emir Altıntaş'ı Harezm'e gönderdiler. Harezm'den senelik 60.000 altın dinar vergi toplanacaktı. Ordusunun giderleri de bu kadardır. Harezm'e doğru yol alan Altıntaş bir yıl sonra Harezm'e vergi tahsili için gitmiş ve ordusunun bir senelik giderini karşılamıştır. Bu harcama bir yıl sonra anlaşılmıştır. Altıntaş vergi iradlarının ve ordu sarflarının merkezdeki deftere kayıt edilmesi için ricada bulunur. O zamanlarda Sultan Mahmud'un veziri olan Şemsü'l Küfat Ahmet Haşan Meymendî, Altıntaş'a elinde bulundurduğu vergiyi hemen sultanın hazinesine teslim etmesini ve makbuzunu almasını, askerlerin sarfları için de beratının verilmesini ve lazım olan gereçlerin de Altıntaş'a verilebileceğini mektuba yazar. Bu açıklamaların üstüne Harezm'den vergi iradı teslim alınır, Divan'ın berat kararı ile ve askerler için lüzum olan gereçler alınarak Emir Altıntaş'a ulaştırılmıştır"* (Bayburtlugil, 1987: 335-336). Devletin mali yönetiminde Fars ve Arap kültürünün etkisi bulunmaktadır. Devlet yönetimindeki vezir ve divan kelimesi ile vergi tahsil memurlarına söylenen amel kelimesi de bu kültüre aittir (Küçük, 2013: 232). Devlet yönetiminde üç önemli koldan biri olan sâhib-divân müessesesi vergilerin toplanması ve yönetim işlerinden sorumluydu (Merçil, 1996: 483).

Türk tarih sahnesinde önemli bir yere sahip olan devletlerden biri olan Selçuklular, Doğu Anadolu ve Hazar Havzası'nda kurulan Türk devletleri ile Osmanlı Devleti arasında bir köprü görevi görmüştür. Geçmişten getirdikleri bilgi ve deneyimleri hem devlet yönetimi hem de mali deneyim açısından Osmanlılar'a aktarmışlardır. Osmanlıların mali disiplininin çok güçlü olmasında bu deneyimlerin etkisi büyük olmuştur. Osmanlı Devleti dönemi zaman olarak düşünüldüğünde çok fazla Türk devletinin olmadığı ve dolayısı ile Türk devletlerinin tek bir çatı altında toplanarak

geçmişin etkilerinin ve özellikle mali disiplinin güçlü bir şekilde kendine yer bulduğu yadsınamaz bir olgudur (Küçük, 2013: 241).

Devletlerin asıl amacı, hazineye para girişini artırmaktır ve maliye sistemi bu duruma hizmet eden bir araçtır. Vergiler bu işlevi yerine getirirler. (Dinç vd. 2012: 111). Selçuklu Devleti'nde, halktan ve diğer kesimden alınan vergiler, mühim bir mekanizma özelliği gösteren, adalet ölçütleri ile tespit etme ve toplama vazifeleri ile meşgul olmuşlardır (Doğan ve İnankul, 2021: 104). Her bölge ve mahallede vergileri tahsil eden bir âmil bulunmaktadır. (Köymen, 1964: 34) Amiller toplanan vergileri örfe göre, zor ve güçlük kullanmadan tespit edilen miktarda tahsil etmiştir (Dinç vd. 2012: 111) Adil bir vergi düzeni devlet için çok mühimdir, çünkü vergilerin adil ve doğru bir şekilde olmaması halkı ayaklandırmaya neden olurdu (Dinç vd. 2012: 111).

Tarım, hayvancılık, ticaret ve sanayi Selçuklu ekonomisinin temel unsurlarını oluşturmaktadır (Turan ve Kırpık, 2016: 39). Vergi düzeninin temelini zirai gelir oluşturmaktadır. Buna göre ticaretle uğraşan kişiler bulunan vergi sistemleri dışında kalmakta ve devlete ödemesi gereken vergi sorumluluğunu yerine getirmeyerek, kısa sürede varlıklı ve toplumsal adaletsizliğe neden olmaktadır. Ticaret erbabının ödemesi gereken yeni vergiler ve gümrüklerle hem devlet yeni bir gelir kaynağı sağlamış, hem de tüccarların fazla zenginliği önlenmeye çalışılmıştır (Yıldız, 1986: 206). Tüccarlardan alınan vergiler haricinde kervanlardan alınan gümrük vergileri, hayvancılıkla uğraşan konargöçer Oğuz boylarından alınan vergileri ve iktâ gelirleri de bulunmaktadır. (Turan ve Kırpık, 2016: 44).

Selçuklular'ın mali düzeni, temelde vergi ve vergilendirme sistemine dayalıdır. Anadolu Selçukluları'nda dört vergi türünden bahsedilmektedir. Bunlar tübek (servet ve kazanç vergisi), nalbaha (asker masraflarına katılma payı), elibam (bina vergisi) mali berzek (toprak mahsulleri, ekin vergisi) olarak sıralanmaktadır (Küçük, 2013: 241). Kirman Selçuklu Devleti'nin topladığı vergiler dâhilinde, avârız, haraç, kısıem, mefarik isimleri ile bahsedilen vergiler ve öşür vergisi ehemmiyet taşımaktadır (Güvemli, 1995: 62).

Selçuklular, mali, ticari faaliyetleri geliştirmek için türlü vasıtalarla, birçok koruyucu ve isteklendirme tedbirlerine başvurmuşlardır (Kayaoğlu, 1981: 372-373). Selçukluların iktisadi yaşamın, kervan yolları sayesinde parlak bir düzeye erişmiştir. Selçukluların kervan yoluna vermiş oldukları önem, özellikle Anadolu'da ileri bir seviyeye ulaşmalarına neden olmuştur. Kervan yollarının kesilmesi ve kervan kabilelerinin soyulması, Selçuklu Devleti'nde sultanların askeri seferlerine neden olmuştur. Devletin siyasi fikrinin yeni ticari vergilerin alınması sonucunu doğurmuştur (Yıldız, 1986: 206).

Selçuklularda iktâ sistemi, siyasi kararsızlık ve yapılan mücadelelerin sonucunda yavaş yavaş sarsılmış ve İlhanlılar Anadolu'yu tamamıyla askeri işgal altına almıştır. Bu durum Selçuklu ordusunu fiilen ortadan kaldırarak Selçuklu askeri iktâ sistemi de yıkılmıştır. (Aktan, 1986: 172).

Türk devletlerinden bir diğeri Altın Orda Devleti'dir. Ancak, bu devletin iktisadi faaliyetlerinin ileri seviyelerde olmadığı bilinmektedir. Devlet gelirlerinin çoğunluğunu halktan alınan vergiler ile bağımlı Rus knezlikler ve yabancı tüccarlardan alınan vergiler oluşturmaktaydı (Saray, 1989: 540).

Rus Knezlikler vergisi olarak isimlendirilen vergiler ilk defa 1257 senesinde Berke Han tarafından belirlenen ev baca miktarı esasına göre hesaplanan vergilerdir. Rus kilisesinin muaf tutulduğu bu vergiler, Han tarafından belirlenen vergilerdi (Uydu Yücel, 2008: 291). Ayrıca, Kırım'da her türlü eşyadan vergi alındığı, Kırım kıyı kentlerinde konsoloslukları bulunan Cenevizliler'in de %3 oranında gümrük vergisi ödedikleri ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda bu oran Moğollardan Osmanlılara kadar kullanılan bir vergi oranı olmuştur (Güvemli, 1995: 209).

Altın Orda Devleti'nde tarhanlık yarlıklarında devletin iktisadi faaliyetlerine dayanan vergi bilgilerine rastlanmaktadır. Az sayıda olan belgelerde vergiler ile ilgili kısıtlı bilgi elde edilmektedir. Bilinen vergi terimleri, bölgeden bölgeye farklılaşan uygulamalar ile hem şekil hem de anlam bakımından çeşitlenmesi, kullanım alanlarına göre vergi çeşitlerinin sınırlarının kesin olarak belirlenmesini zorlaştırmaktadır (Özyetgin, 2009: 450).

Altın Orda devletinin en çok gelir sağladığı kaynak tamga denilen ve tüccarlar tarafından ticareti yapılan mallardan alınan vergidir. Tamga'nın yanında posta teşkilatı için alınan yam ve ulak vergileri söz konusudur. Ayrıca özel olarak alınan kulta, kuanlka vergileri ile susun olarak adlandırılan hediye, takdim vergileri vardı. Hanların avına katılma, elçilerin ağırlanması ve yemlik için konmuş olan vergiler de devletin diğer gelir kaynakları idi. Devlette Galle olarak adlandırılan ordunun hayvan ve erzağını teminen konulan vergiler de bulunmaktaydı. Altın Orda Devleti'nde ayrıca Osmanlı Devleti murabahacılık sistemine benzeyen ortaklık sistemi ile geliştirilen bir gelir getirici sistem de yer almakta idi (Uydu Yücel, 2008: 291). Devletin gelirlerini oluşturan sistemin yanında bu sistemin içerisinde vergi görevlilerini denetleyen Moğol devrinde daruga, Türklerin devrinde ise baskak denilen devlet memurlarından da bahsetmek gerekli ve önemlidir (Yakubovskiy, 1992: 16-17). Bu durum, devlet vergi sisteminde denetim görevinin ilerlediği ve denetim mekanizmasının gelişmesinin temel adımlarının atıldığının kanıtıdır.

4. Osmanlı Devleti'nde Vergi Anlayış ve Uygulamaları

Osmanlı Devleti Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında hüküm sürmüş ve farklı ırk, din, kültür, iklim ve düşüncelere sahip olan insanları barındırarak yıllar boyunca ayakta kalmıştır (Kurt, 2021: 71). Çeşitliliğin devlet sınırları içerisinde olması merkezde oluşturulan tekdüze bir vergi anlayışının yerine farklı coğrafya ve kültürlerle göre vergi sisteminin hazırlanmasına neden olmuştur (Altundağ, 1947: 189).

Osmanlı Devleti, kuruluşundan çöküşüne kadar geçen zaman içerisinde bir beylikten cihan imparatorluğuna ulaşmıştır. Osmanlı Devleti, farklı coğrafi topraklar içerisinde muhtelif ırk, din ve mezheplerden oluşmuş bir cemiyet yapısını, sosyal ve ekonomik düzenini sürdürebilmek için kendine özgü ekonomik ve sosyal bir sistem oluşturarak, bir mali yapı dâhilinde vergi düzeni uygulamıştır (Tekin, 2009: 68-69). Osmanlı Devleti'nin irat kaynaklarının asıl kısmını vergilerin oluşturduğu bilinmektedir. Bundan dolayı Devlet tarafından Türk devletlerinde yürütülen vergi düzeni esas alınarak sayım usulü benimsenmiştir (Yükçü vd., 2014: 171). Osmanlı, vergi sistemini genellikle Selçuklu Devleti'nden almış olsa da Anadolu'nun dışına taşan ve üç kıtada hakimiyeti olan imparatorluk haline gelince, çoğu sistemlerindeki gibi vergi düzenlerinde de hem vergi türleri hem de verginin toplanıp kayıt edilmesi gibi imparatorluğun icaplarına göre bir sistem kurmayı hedeflemişlerdir (Güvemli, 1995: 64). Osmanlıda vergi âdet", "tekli" çoğul biçimiyle "tekâlif", "resm" çoğul biçimiyle "rûsum", "bac" gibi umumi; "gümrük", "mizan", "kapan" gibi özel isimlerle açıklanmış ve nitelendirilmiştir (Dinç, 2015: 154-155). Arapça asıllı olan resm terimi farklı manalara gelmekle birlikte vergi için de kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Resm, devlet adına herhangi bir mal için alınan vergi olarak tanımlanmaktadır (Küçükkalay ve Çelikkaya, 2002: 892).

Farklı din inanç ve toplumsal düzen dâhilinde gerçekleşen vergi toplama sistemi, değişik yönetim metotları ile işletilen maliye örgütünün hünerleriyle kurulan sistem ile alınmaktadır. Oluşturulan vergi sistemi İslam Hukukunun Tekâlif'i Şer'iyye denilen Şer-i, Padişahının iradesi ile toplanan Tekâlif-i Örfiye denilen örf-i olmak üzere vergilerin iki bölümde tetkik edildiği bilinmektedir (Tekin, 2019: 53).

Osmanlı Devleti'nde önemli bir finans kaynağını oluşturan ve 19. asır süresince de en çok alınan vergiler arasında aşar ve ağnam vergilerinin olduğu görülmektedir. Ayrıca, Osmanlı döneminde iltizam sistemi içinde ise mültezimler vasıtasıyla vergilerin alınmasına devam edilmiştir (Apalı ve Yılmaz, 2017: 47). Osmanlı Devleti'nde öşür veya aşar vergisinin üretilen zirai ürünler

için köy halkından onda bir oranında alındığı bilinmektedir. Ancak, para karşılığında sulanan ziraat arazilerinin oranı farklı olup yirmide bir olarak alınmaktadır. Öşür sözcüğünün Arapça kaynaklı ve onda bir manasını taşıyan, çoğul haline ise aşar denilen vergi, nakdi ve maktu olarak tahıl mahsulleri, meyve ağaçları ve otlaklardan alınmıştır. Osmanlı Devleti'nde aşar vergisi, İslam'daki uygulama biçimi ile değişkenlik göstermiş ve gayrimüslimlerden de alınmıştır. Osmanlı kanunları gereğince mükellefin dininin aşar oranının oluşturulmasında etkili olduğu bilinmektedir (Tekin, 2019: 62).

Tanzimat Fermanı'ndan sonra ticaret ve sanayi kurumlarına ilk madde ve malzemenin ithal edilmesinde gümrük vergisinin alınmaması, dış satımlarda vergi tenzilatının uygulanması gibi teşvik etme çalışmaları başlatılmıştır. Ayrıca, gayrimüslimlerden toplanan ve önemli bir gelir kaynağı sağlayan "Cizye" vergisinin yerine de "Temettü" vergisi getirildiği bilinmektedir (Özçelik, 2017: 409).

Kişisel olarak alınan vergiler arasında, Osmanlı Devleti toprakları dâhilinde yer alan, toprak sahibi olmayan ya da yarım çiftten daha az yere sahip olan, çalışma imkânı olduğu halde çalışmayanlardan değişik tutarlarda alınan ve 1 Martta tazmin edilen vergiye "Resm-i Bennak", çift resmi tazmin eden çiftçilerle aynı evde yaşamını sürdüren ama evli olmayan biraz toprak sahibi olan ya da hiç toprağı olmayan şahıslardan alınan vergiye "Resm-i Mücerret", Müslüman çiftçilerden çift resmine karşılık alınan ve 1 Martta tazmin edilen vergiye "Resm-i İспенç", evlenen kadınlar için erkeklerden alınan vergiye "Resm-i Aruz", yerleşik hayata sahip olmayan konargöçer durumdaki uyruktan kışın alınan vergiye ise "Resm-i Duhan" denilmektedir. Diğer yandan ceza niteliğinde olan vergiler arasında, haklı sebebi olmadan arazisini bırakan çiftçilerin Muharrem ayı içerisinde ödenmesi gereken vergiye "Resm-i Çift Bozan", toprak sahibi çiftçilerin toprağın işlenmesi esnasında verdikleri zarar için ödedikleri vergiye "Resm-i Cürüm" ve "Cinayet", devlet arazisinden elde edilen mahsullerin, o yılın verimine bakılarak gayrisafi hâsıladan 1/10'dan yarıya kadar alınan vergiye ise "Harac-ı Mukaseme" denilmektedir (Tekin, 2019: 63).

Arapça'da aşağı inme manasına gelen nüzul, askerî ve malî anlam bakımından da bir askeri kıtanın yemek ihtiyacını karşılaması için belirli ölçüdeki yiyeceklerin teminini ve bir yerde hazır bulundurulmasını ifade etmektedir (Selçuk, 2008: 174). Bir süre sonra avâriz ile nüzul vergilerin akçeye dönüştürülmesinden sonra tahıl ve hayvan üzerinden toplanan vergiye "sürsat" adı verilmiştir. Çoğunlukla arpa, buğday, bal, koyun, odun ve samanın sürsat olarak alındığı bilinmektedir. Un, bal ve koyun erkeklerin yiyeceğı için elde edilirken arpa ile saman ise direkt olarak hayvanların yemi olarak sağlanmaktaydı (Selçuk, 2008: 179). Sonuçta avâriz ve nüzul vergileri, Müslüman ve gayrimüslim fark etmeksizin aynı miktarda toplanan vergiler olarak bilinmektedir (Selçuk, 2008: 164).

1863 yılında gerçekleştirilen reformlar çerçevesinde sanat, ticaret, serbest meslek ve emek vergileri ise temettü vergisi olarak alınmaya başlanmış ve Kazanç Vergisi Kanunu'na kadar temettü vergisi adı altında devam etmiştir (Şahin, 2013: 55). Tanzimat dönemi ile genellik ilkesinin uygulanmasını sağlamak üzere, müslim ve gayrimüslim vatandaşların vergi yükü farklılıklarının azaltılması için şeri bir vergi olan "cizye" kaldırılmış ve bunun yerine gayrimüslimler için sadece askere gitmemelerinin karşılığı olarak bir yükümlülüğe tabi tutulmuşlardır (Eroğlu, 2010: 83).

Vergi yükümlüleri aracılığı ile nakden ve bedenen gerçekleştirilen yol vergisinin Osmanlı Devleti Dönemi'nde nakdi, Cumhuriyet Dönemi'nde ise bedeni yükümlülüğü ön planda olmuştur. Yol vergisinin ilk alınmaya başlandığı zamanlarda, vergi yükümlüsünün yük, araba ve binek hayvanı da vergi mükellefiyetine tabii tutulup, ilerleyen zamanlarda bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Vatandaşların gelir seviyesine göre alınmayan yol vergisinin, bütün vatandaşlardan aynı miktarda alınması uygulamasında ise verginin tahsili anlamında önemli sorunların oluşmasına

neden olmuştur. Bunun için bazı senelerde gerçekleşen yol vergisi miktarı ile tahsil edilen yol vergisi arasında büyük farklılıklar görülmüştür (Gönüllü, 2011: 328).

Osmanlı'nın son zamanlarına doğru yurttan karayolu inşa etmek için yürürlüğe giren ve türlü adlar ile Cumhuriyet Dönemi'nde de varlığını devam ettiren yol vergisi, vergide adalet ilkesine elverişli olmayan bir vergi olarak, Türk mali tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur (Gönüllü, 2011: 329). Osmanlı Devleti'nden kalan başka bir vergi de Sayım ve Hayvan yani "Ağnam" vergisidir. Vergi güçsüz hayvancılık faaliyeti yönünden tüketiciye yansıtılamayan bir nihai vergi niteliğinde olduğu için uzun yıllar ağır bir yük olarak görülmüştür. Bunun yanı sıra önemli bir gelir kaynağından yoksun olmamak için aşar vergisi ise uzun seneler boyunca uygulamadan kaldırılamamıştır (Eroğlu, 2010: 83). Osmanlı Devleti'nin uyguladığı tahrir düzeni, vergi toplanmasında iyi sonuçlar elde etmesine yol açmıştır. Bundan dolayı verginin tarh ve tahakkuk işlemleri basitleşerek, yükümlünün vergi beyanı kolaylıkla çözümlenmiştir (Kızılkıran, 2008: 65). Vergi toplama işinde zaptiyenin göz ardı edilemeyen bir öğeye dönüşmesi, 19. asırda vergi tarihinin iyileşmeyen yarısı olmuştur. Vergi toplanması sebebiyle yaşanan sömürme ve huzursuzluk kaynaklı küçük ayaklanmalar ve isyanlar ise birçok bölgede günlük yaşamın normal sorunları gibi kabul edilmekteydi (Özbek, 2009: 66).

5. Sonuç

Türk devletlerinde verginin araştırılması sonucunda Asya Hun İmparatorluğu'na ait bilgilere ulaşılamamaktadır. Göktürk Devleti dönemi ile başlayan vergi düzeni, gelişme gösteremediği ancak kayıt sisteminin olmasına karşın "tudun" adındaki görevliler aracılığıyla gümrük vergisi alındığı görülmektedir.

Uygurların gerek yerleşik hayata geçmesi gerekse Çinliler ile ticari ilişkilerinin olması mali yapısının güçlenmesine yol açmıştır. Göktürkler'in ise vergi anlayışını devam ettirerek ayrıca topraktan, hayvandan ve meskenden olmak üzere 3 çeşit daha vergi topladığı görülmektedir.

Karahanlılar Devleti'nin topladığı vergi ise "haraç" adı altındaki gümrük vergisi olmuştur. Türk devletlerinin aldığı vergiler birbirini takip eden bir nitelikte olup, bazı Türk devletlerindeki vergi anlayışında herhangi bir yenilik olmadığı görülmektedir.

Çalışmanın son inceleme konusu olan Osmanlı dönemi, tarih sayfasında yer almış olan Türk devletlerinin mali konulardaki bilgi ve belgelerinin sonraki dönemlere aktarılması ile mali ve özellikle çalışma konusu olan vergi konusunda önemli değişim ve ilerlemeler tespit edilmiştir. Vergilerin şer'i ve örfi olmak üzere iki gruba ayrıldığı görülmektedir. Şer'i vergi yani Tekâlif-i şer'iyye; zekât, öşür, rikâz, gümrük, cizye, harac, yâye ve kaçgun vergilerinden oluşmaktadır. Örfi vergi anlamındaki Tekâlif-i örfiye ise; avâz-ı divaniye ve rûsum-u örfiye vergilerinden oluşmaktadır. Osmanlı'da vergi çeşitli isimlerle, değişik din ve mezheplere, gelire, coğrafi konuma göre farklı biçimlerde toplanarak en önemli gelir kaynağını oluşturduğu ön plana çıkmaktadır.

Sonuç olarak Hun devletlerinden net olarak tespit edilemeyen vergilendirme anlayışının Göktürk ve Uygur Devletleri sonrası gelişmiş ve devletlerin etkileşimleri ile Osmanlı Devleti'ne kadar ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'ne ulaşan vergilendirme anlayışı hem geleneksel hem de dine dayalı olarak asırlar boyunca mali disiplinin sağlanmasının temelini oluşturmuş ve devlet coğrafyasında sosyal ve iktisadi yaşama göre farklı coğrafyaların karakterine göre şekillenmiştir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, A. (2005). Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları, Sayı *LXIX* (254), ss.1-11.
- Aktan, C.C. (1986). Bir Vergi Tahsil Usulü Olarak İktâ Sistemi, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, (44), ss. 165-173.
- Altundağ, Ş. (1947). Osmanlı İmparatorluğunun Vergi Sistemi Hakkında Kısa Bir Araştırma, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(2), ss.187-197.
- Apalı, A., ve Yılmaz, T. (2017). Osmanlı Devleti'nin İslami Finans Kaynaklarından Aşar Vergisinin Ağlasun Kazasına Ait 1262-66 (H.) Senelerinin Muhasebe Defterinin Analizi, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 9(1), ss.46-62.
- Caferoğlu, A. (2010). Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları, *Journal of Turkology*, 4, ss.1-44.
- Demir, H. İ. (2018). Türk Vergi Kültürüne Etkisi Açısından Türk Vergi Uygulamaları Tarihine Kısa Bir Bakış, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5(18), ss.64-92.
- Dinç, A., Sayın, F. M., ve Halow, N. (2012). Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. *History Studies*, ss. 104-116
- Dinç, G. (2015). Osmanlı Döneminde Kıbrıs Saray Vergisi, *International Congress on Cyprus*, ss.153-164.
- Doğan, K. C. ve İnankul, H (2021). Demokrasi Kavramı Bağlamında Eski Türklerde İktidar, Bürokrasi ve Divan Geleneği: Büyük Selçuklu Üzerine Bir Değerlendirme. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), ss. 91- 108.
- Eroğlu, O. (2010). Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinden Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kamu Maliyesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12, ss.57-89.
- Gökbunar, R., Şahintürk, D.A., Akyol, Ö., Tunçay, B. (2016). Türk Maliye Tarihinde İlk Dönemlerde Vergi Anlayışı, ss.41-56. (https://www.academia.edu/28313753/T%C3%9CRK_MAL%C4%B0YE_TAR%C4%B0H%C4%B0NDE_%C4%B0LK_D%C3%96NEMLERDE_VERG%C4%B0_ANLAYI%C5%96EI). Erişim tarihi: 25 Mayıs 2020.
- Gönüllü, A. R. (2011). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yol Vergisi (1866-1921) *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(30), ss.289-333.
- Günay, B. ve Tekir, A. F. (2018). Tanzimat Sonrası Vergi Reformlarının Anayasal Vergilendirme İlkeleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, (2), ss.711-742.
- Güvemli, O. (1995). *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi Osmanlı İmparatorluğu'na Kadar*, 1. Cilt, 2. Baskı, İstanbul: Süryay Sürekli Yayınları A.Ş.
- Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, ss. 359-373.
- Kızıllıkan, A. Ö. (2008). Osmanlı Vergi Düzeninde Temettuat Uygulamaları Üzerine Bir Değerlendirme, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20), ss.57-66.
- Köymen, M. A. (1964). Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (2), ss. 303-380.
- Kurt, S. (2021). Osmanlıdan Günümüze “Verginin” Anayasalardaki Yeri, *Vergi Raporu*, (258), ss.62-73.

- Küçük, İ. (2013). Türk Devletlerinde Mali Yönetim-VIII.-XIII. Yüzyıllar Arası, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (4), ss.223-245.
- Küçüker, M., ve Can, A. V. (2018). Tarihi Belgeler Işığında Uygurlarda Sağış, *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, ss.233-252.
- Küçükkalay, A. M., ve Çelikkaya, A. (2002). Osmanlı Vergi Sistemi ve Bir Vergi Tahsil Yöntemi Olarak İtizam, *Türkler Ansiklopedisi*, 10, ss.878-892. (http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/Ansiklopedi/T%C3%9CRKLER%20ANS%C4%B0KLOPED%C4%B0S%C4%B0/T10/0054_Mesud%20K%C3%9C%C3%87%C3%9CKKALAY_10.%20c.pdf). Erişim tarihi: 01 Haziran 2020.
- Merçil, E. (1996). Gazneliler, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/gazneliler#1>). Erişim tarihi: 05 Haziran 2020.
- Nizamülmülk. (1987). Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, *Siyasetname*. Nizam-ül Mülk (Tercüme: Nurettin Bayburtlugil, *Siyasetname*). Dergâh yayınları. Erişim tarihi: 05 Haziran 2020.
- Oğuztürk, B. S., ve Ünal, E. K. (2015). Türkiye’de Vergi Denetiminde Yeni Dönem, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, (AKAD), 7(13), ss. 207-237.
- Özbek, N. (2009). Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı, 1895-1908, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (9), ss.59-85.
- Özçelik, M. K. (2017). Türk Muhasebe Sisteminin Gelişiminde Vergi Etkisi, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (60), ss.396-413.
- Özyetgin, A. M. (2009). Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri, *International Journal of Central Asian Studies*, *Festschrift*, 13, ss.441-458.
- Saray, M. (1989). Altın Orda Hanlığı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/altin-orda-hanligi>). Erişim tarihi: 05 Haziran 2020.
- Selçuk, H. (2008). Osmanlı Devleti’nde Merkez-Taşra İlişkisi Bağlamında Avarız, Nüzul ve Sürsat Vergileri (Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Kayseri Sancağı), *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(24), ss.159-202.
- Şahin, H. (2013). Osmanlı Vergi Sisteminde Reform ve Temettü Vergisi, *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences*, (1), ss.45-57.
- Taşagıl, A. (1998). Hazarlar, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hazarlar>). Erişim tarihi: 07 Eylül 2020.
- Tekin, A.S. (2019). Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi, *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 1(1), ss.52-71.
- Turan, R. ve Kırpık, G. Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, *In Selçuklu El Kitab*, Ankara: Grafiker, 2016, pp.479-509. (<http://www.manevisosyalhizmet.com/wp-content/uploads/2016/01/selcuklu-donemi-turklerde-sosyal-ve-ekonomik-hayat.pdf>) Erişim Tarihi: 20 Eylül 2021.
- Uydu Yücel, M. Altın Orda Tarihi, (http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/tarih_ao/_altinorda.pdf). Erişim tarihi: 05 Haziran 2020.
- Yakubovskiy, A. (1992). Altın Ordu ve Çöküşü, (Çev.: Hasan Eren). (https://kupdf.net/queue/alt-305-n-ordu-ve-ccedil-ouml-k-uuml-351-uuml-a-yu-yakubovskiy-ccedil-eviren-hasan-eren_5afb1cb4e2b6f574403bca22_pdf?queue_id=-1&x=1591343833&z=OTUuMTAuMTg4LjIwOA==) Erişim tarihi: 05 Haziran 2020.

- Yıldız, H. D. (1986). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. Cilt 7. Çağ Yayınları. ([https://www.yyu.edu.tr/images/files/Dogustan_Gunumuze_Buyuk_Islam_Tarihi_7_\(1\)-compressed.pdf](https://www.yyu.edu.tr/images/files/Dogustan_Gunumuze_Buyuk_Islam_Tarihi_7_(1)-compressed.pdf)) Erişim Tarihi. 20 Eylül 2021
- Yükçü, S., Fidancı, A. G. N., Soysal, U. U. (2014). Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açıdan Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (7), ss.170-199.